

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XV

BELGRADE 1984

<http://www.balkaninstitut.com>

Милан КРАЈЧОВИЧ

Институт историјских наука САВ
Братислава

ОДНОС СРБИЈЕ ПРЕМА НАЦИОНАЛНООСЛОБОДИЛАЧКИМ ПОКРЕТИМА У АУСТРО-УГАРСКОЈ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Почетак XX века обележава пораст политичке кризе у Двојној монархији, продубљивање социјалних супротности и све јача конфронтација на плану међународне политике између двеју хегемонистичких група, Тројног савеза и Антанте. Због тога се акутно национално питање у Хабсбуршкој Монархији није могло решавати само унутар Монархије. То је, пре свега, важило за све јаче национално угњетавање у Угарској, где је 1903—1904. дошло до тзв. велике угарске политичке кризе која је трајала до 1907. године. Испољавају се активизација и радикализација опозиционих демократских и националноослободилачких покрета, пре свега под утицајем прве руске буржоаско-демократске револуције 1905—1907. године, те масовни покрет пролетеријата у борби за демократизацију земље, нарочито за добијање општег изборног права.

Уопште узев, Монархију је 1900—1902. захватила једна од типичних капиталистичких економских криза чије су се последице идеолошки заостриле у револуционарном таласу из 1905. Криза капитализма се огледала у неравномерном развоју економике, углавном у областима које су биле насељене народностима, а израз тога била је и велика аграрна криза 1900. године која је упропастила сељацима. Пропратна појава осиромашења народа и заостравање класне социјалне борбе била је и тзв. велика емиграција из Угарске у Америку почетком XX века, посебно Словака и Украјинаца, али и других народности.

У оваквој кризној унутрашњеполитичкој и међународној политици, и опозициони демократски покрети и покрети за народно ослобођење су интензивније тражили савезнике и помоћ

у земљи и ван ње за унутрашњополитичке борбе Монархије. Пре свега, Југословени и Румуни налазе помоћ у сродним националним државама на Балкану, у Румунији и Србији. Борби за ослобођење Словака, која се није ослањала на довољно снажну друштвено-економску базу, били су потребни савезништво и помоћ суседних земаља и братских народа, пре свега Чеха, на бази уже идеологије ослободилачке борбе засноване на идеји чешко-словачке узајамности (формирање Чехословачке заједнице 1896); најзад и у шире схваћеној словенској узајамности која оживљава у новим словенским тенденцијама. Словаци и у овом контексту налазе помоћ у блиској аутономној Хрватској и удаљенијој Русији, а такође и у исељеничким организацијама у САД. Међутим, словачки представници народне политике, у тешким условима свакодневне политичке реалности Угарске, траже и налазе везе или посредством својих савезника у Трансилванији, Војводини и Хрватској, или непосредно у Србији и Румунији. У вези са тим на крају века су значајна путовања Г. Аугустинија, изасланика словачког народног покрета код Румуна, у Букурешт 1896. и 1897. и његови разговори са истакнутим политичарима опозиционе конзервативне партије Т. Јонескуа, као и са представницима трансилванске емиграције, о чему је у *Народним новинама*, гласилу народног покрета у мају-јуну објавио серију политичких расправа о јачању народноослободилачких покрета на Балкану, о блиској кризи у Источном питању и шта из тога произлази за ослободилачки покрет у средњој Европи, конкретно за Словаке. Из Београда, то је опет била у *Народним новинама* публикована и народном руководству упућивана необјављена преписка остарелог писца и родољуба Ј. Подхрадског (исто тако редовну кореспонденцију слао је у Мартин проф. С. Захеј из Софије).¹

Нов елемент и изванредан прелом у међународним политичким односима националноослободилачких покрета у Хабсбуршкој Монархији био је крвави преврат у Србији 1903. године. Постепено ослобођење спољне политике Србије од хабсбуршке

¹ Ова студија се надовезује на моју студију *Die Stellung von Serbien und Rumänien zu dem nationalen Befreiungskampf der Habsburger Monarchie in dem 19. Jahrhundert*, Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le Ve congrés de l'association internationale d'études du sud-est Européen, Praha 1984, 241—267; проблематику уводних страна и шире допуњују расправе и моје новије студије: *Rumuni a Slovaci v boji porobených národov za slobodu 1901—1904*, Sborník k problematice dějin imperialismu, sv. 14, Praha 1982, 93—106; *Diferenčiacia slovenskej politiky vo Vojvodine vo svetle publicistiky časopisu Dolnozemský Slovák do roku 1914*, Výročie časopisu Dolnozemský Slovák, Нови Сад 1979, 39—58; *Словачки политичар М. Хоћа у политичкој историји Војводине почетком XX века*, Зборник за историју, св. 6, Нови Сад 1972, 51—83; *Aparitia si dezvoltarea miscării de colaborare a Romanilor, Slovacilor, Sirbilor si Croatilor intre 1890—1900*, Anuarul Institutului de istorie, Cluj 1981, 281—300; такође моја монографија *Slovenská politika v srednej Európe 1890—1901*, Spolupráca Rumunov, Slovákov a Srbov, Bratislava 1971, 304.

доминације и економије значило је и активније заузимање ставова према народноослободилачким покретима у Двојној монархији, пре свега значило је помоћ борби Југословена. Преврат је представљао и значајне унутрашњополитичке промене у смислу буржоаско-либералног режима. Петар I Карађорђевић је био наклоњенији новој национално-политичкој концепцији и усмерењу на Антанту, односно на Русију. Ова политика се огледала у увођењу царинских тарифа 1904. и у закључењу царинског савеза са Бугарском, те у добијању француских кредита и поручбина за српску војску. Ови кораци су значили почетак отвореног и трајног антагонизма према Хабсбуршкој Монархији: привредни рат који је трајао све до почетка 1911, кад је земља после политичке независности стекла и економску независност. У Србији је интензивисана општејугословенска пропаганда. И буржоаске политичке партије (Радикалска, Независна радикалска, Народна и Напредна) прихватале су нове програме великосрпског јединства. Алтернативни демократски програм јединства истакло је студентско друштво „Југословенски југ“, основано 1902. године (Ј. Скерлић)², које је представљало супротност великосрпској пропаганди званичних партија. Формулисана су и различита класна схватања о ослобођењу у радничком покрету Србије и Бугарске, у програму демократске федерације балканских народа коју је подржавао и развио и Лењин.

Спољна политика Румуније под жезлом немачке династије није имала услове за сличне промене опредељења у односу на Тројни савез, како је то било у случају Србије. Насупрот томе, у јавном мњењу Румуније, после кризе у руковођству ослободилачке организације Liga culturală и финансијских тешкоћа

² Ј. А. Писарев, *Освободительное движение югославянских народов в конце 19 начале 20 в.* VIII международный съезд славистов, Доклады советской делегации, Москва 1978, 109. О преврату у Србији, руска дипломатија из Беча је обавештавала да га је народ примио равнодушно; Архив внешнеј политики Росси МИД СССР (АВПР), Канцеларија Дело 110, 550—556. Виенен 3—16. VI 1903. О кризном односу између Србије и Аустро-Угарске тога времена постоји релативно бројна старија литература; нарочито несловенска буржоаска литература понавља тадашње тезе публицистике Тројног савеза о тзв. кривизи Србије за настанак I светског рата. Пример за то је и новија монографија Н. Uebesbergera, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, Köln—Graz 1958, која оправдава спољну политику Хабсбуршке Монархије према Србији и Русији (великосрпски покрет), а слично томе и Богнџевићева едисија. Ове антисловенске тезе је већ у то време разобличила словенска публицистика, нпр. чешки историчар Ј. Пекарж, *Světova válka*, Praha 1921; такође В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, и рад В. Поповића; новији марксистички историчари пружају озбиљне радове: А. Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903—1918*, Документи из бечких архива, I—1903, II—1904, Београд 1973; Л. Алексић-Пејчовић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903—1914*, Београд 1965; социјалдемократски публицист Н. Wendel издао је опширну монографију *Der Kampf der Sudslawen um Einheit und Freiheit*, Франкфурт 1925, итд. Општу марксистичку оцену дају цитирани совјетски радови.

које су јој претходиле, почетком XX века оживљавају и публицистика и активност организација народног јединства. Велику улогу у ставу Румуније имао је све јачи притисак Берлина на Беч и Пешту да би, у интересу политике сила Тројног савеза, кренули путем такве националне политике која би омогућила *modus vivendi* с Румунима Трансилваније и Баната. Стога већ на прелазу између XIX и XX века долази до покушаја владе у Пешти да преговара с румунским представницима. Овим се, истина, продубљују намере да се изолује словачки покрет за ослобођење као најјачи после румунског у националним условима Угарске. Зато су Словаци почетком XX века и имали изузетан интерес за оживљавање савезничког одбора од 12 чланова састављеног од Румуна, Словака и Срба, а пројектованог на националном конгресу 1895. године. Његово постојање се није јавно фактички испољавало, али је у изворима касније потврђивано нередовним *ad hoc* тајним конференцијама, углавном представника председништава политичких партија Румуна и Словака у разговорима о политичкој ситуацији и остварењу идеја II националног конгреса. Међутим, развој у појединим националним покретима показао је све дубљу политичку диференцијацију, па су стога главну иницијативу за обнављање савеза развили напредни прваци који су били усмерени на придобијање широких сеоских маса за овај покрет. То се испољило у генерацијским иступањима и у проглашавању нове активности савеза 1903. године у *Словачком недељнику*.³ Ова иступања за нову активност савеза условљавала је и појачана активност у бази народно-ослободилачког покрета. Изборну активност је прва развила словачка буржоаска опозициона политика 1901. и постигла неочекиван успех избором четири посланика у Парламент. То је подстакло и активизацију и процес диференцијације у политици трансилванских Румуна и војвођанских Срба. Ослободилачки покрет Срба био је подељен у две партије, Радикалну и Либералну, при чему је значајна промена за политику радикала у Војводини било то што је на изборима 1902. за црквено-народну аутономију, ова партија, која је представљала средњу буржоазију, постала владајућа партија. Ако се у унутрашњополитичким партијским борбама Срба у Војводини негативно одразио утицај политичких прилика у Београду, то се још израстије одразило у Трансилванији. Влада либерала Д. Стурдза у Румунији, која је имала значајне заслуге за престанак активности савеза 90-тих година, посредством емиграцијске групе Е. Броте и Ј. Славици одржавала је румунску народну партију у стању унутрашњег распадања, неспособну да развије изборну активност. Додајмо томе још и пацификацијске тежње у Пешти које су протуране углавном преко групе опортунистичке политике викара

³ М. Крајчовић, *Skupina Slovenského týždenníka v „novej aktivite“ národnostnej opozície Vojvodiny, Slováci v zahraničí*, Мартин 1979, 31.

В. Мангра у Араду, па смо приказали степен акционе неспособности румунског народног буржоаског покрета.

Мада поједини представници покрета за ослобођење Словака нису својом активносту у Скупштини испунили очекивања у парламентарном циклусу 1901—1904, ипак је само њихово постојање на тлу Мађарског парламента представљало снажан подстрек за активизацију и у Трансилванији, Војводини и Хрватској. Говоримо о етапи генезе нове активности националноослободилачких покрета. За међународни политички значај схватања активизације, карактеристично је то што су се из средине румунских политичара Тројног савеза чули и први гласови против активизације румунске политике у Угарској у савезу са Словенима, конкретно са Словацима. То се испољило и у интервјуу бившег министра Градистеануа у дневнику *Vremea* који су преузеле светске агенције. На другој страни, 1904. долази до напада на тек основану нову алијансу угарских народности, па и са страница српског органа *Народност*,⁴ који под утицајем политичких калкулација Београда одвраћа Србе од повезивања с немађарским народностима, те у духу нових схватања у спољној политици Београда препоручује зближавање с мађарским партијама.

Програм нове владе либералне странке Штефана Тисе у Угарској, која је дошла на власт после унутрашњополитичких немира крајем 1903, поробљеним народима Угарске није обећавао никакво побољшање. Насупрот појави нове активности политике према народностима, Тиса је под притиском међународних догађаја почео да примењује своју преговарачку тактику у неутрализацији румунског питања.⁵

На парламентарним изборима у јануару 1905, СНС је истаkla своје кандидате у 11 округа; после 25 година активирали су се Румуни и Срби. Реалан политички израз солидарности и успешне сарадње групе М. Хоце са српским радикалима биле су заједничке кандидатуре М. Хоце у Доњој Бачкој, С. Милетића у Банату, Б. Поповића у панчевачком округу и кандидатура Б. Илића у српско-румунској кооперацији.

Оснивањем Клуба народности после избора за Парламент у фебруару 1905, а на основу програма конгреса народности из 1895, у епохи масовних дрштвено-социјалних покрета се на нов начин активира и политика народности. Значајне успехе постигла је коалиција народности већ при формирању блока скупштинске народносне партије на изборима следеће 1906. године,

⁴ Országos levéltár Budapest, Miniszterelnök (OL ME), 366, 1904; Slovenský týždenník (ST) 4, 1903; Narodnost, Zemun, 9, 1904; OL ME 1906, 6219, subvenica Narodnosti.

⁵ AVPR Politarchiv 1904, Delo № 579, Budapest № 26, Arhiva Ministerului afacerilor externe Bucuresti (AMAE), F. 21, vol. 28, s. 11; Z. Szász A román kérdés Tisza István eslo kormányának politikájában (1904), Történelmi szemle 1968, 254., ST 18, 1903.

кад је добила 26 мандата и кад су њене демократске програмске платформе представљале платформу буржоаске политике све до националног ослобођења.

Даљи квалитативно нов чинилац на политичкој сцени Хабсбуршке Монархије и солидарности ослободилачких покрета у средњоевропским размерама била је у Тројединој краљевини тзв. политика новог курса хрватско-српских странака, заснована на Ријечкој и Задарској резолуцији из октобра 1905. У основи новог југословенског политичког курса био је пријатељски однос према уједињеној мађарској народној опозицији. Коалиција на челу с независном странком Ф. Кошута тражила је већу независност Угарске од Беча, све до персоналне уније. Руски генерални конзул у Будимпешти изјавио је да су српски радикали присталице „националне мађарске политике“.⁶ Хрватско-српска коалиција је проглашењем новог курса на бази резолуција у Ријечи и Задру⁷ потпомогла тежње ослободилачке борбе Мађара за потпуну независност, а њен резолуционистички курс је одговарао спољнополитичкој оријентацији Београда. Пред изборе за Мађарски сабор 1906, тенденције ка зближавању биле су у успону.⁸

После преврата и промене династије 1903. године, спољна политика Србије формулише нову независну националну спољнополитичку концепцију. Србија је користила продубљивање унутрашњополитичке кризе дуализма за политичко, па и потпуно економско ослобађање од доминације Беча. Српски историчар бележи да је премијер Н. Пашић већ у марту 1904. поднео краљу Петру I меморандум о српској спољној политици. Меморандум је подупирао политичко схватање Српско-хрватске коалиције у Тројединој краљевини и борбу Мађарске коалиције против Беча, те захтевао ослобађање Србије од аустријске спољне политике. Конципијент резолуционистичког курса Југословенске коалиције Ф. Супило путује не само у Италију где контак-

⁶ AVPR Politarchiv 1905, Delo 580.

⁷ Критички однос према резолуционистичком курсу вид. код Ј. Плетиерског, *Политика „новог курса“, јадрански компромис и Словенци*, Југословенски историјски часопис 3—4, 1975, 85.

⁸ Државни архив Дубровник (ДА), Оставштина П. Чингрије RO—161, X 7 (Ф. Супило 31. VII 1905, „Ова оријентација на Мађаре би нам могла заиста помоћи и ако би се добро спроводила могли бисмо збацити Кученову клику... Ако би се партијска структура у Загребу променила много бисмо добили. У том циљу је у Бановини потребна политичка партија на речи још мађарофилскија, али у стварности хрватска да би се постигао распад мађарске странке. Ја другог пута не видим...“ У овом контексту, а и зато да резолуционисти не би изгубили значај и партнерску важност за мађарску коалицију, Супило се плашио чак и завојења општег права гласа у Угарској; додуше, његово становиште није било прогресивно нити исправно са ширег историјског гледишта: „Обће изборно право може доиети у парламенат Срба, Словака, Русина, Румуна, чија бројна присутност могла би нашу ствар погоршати...“ F e 6, Ријека 14. XII 1905).

тира с политичарима него већ на почетку предузима демонстративно путовање у Београд где конферише с премијером Пашићем и другим политичарима. То изазива страховање и критику у његовој средини, на пример А. Трумбића. У писму Чингрији у децембру 1905, Сутило брани ову политичку акцију потребом да се координира са српском политиком, а најпосле и тиме да би импоновао мађарским аристократско-буржоаским политичарима којима, кажу, импонује сличан публицитет.⁹ Србији је одговарала борба уједињене мађарске опозиције против Беча, па је зато настојала да ту борбу потпомогне. Први кораци ка зближењу Пеште и Београда учињени су већ почетком 1904. Ове нове тенденције у средњоевропској политици, од почетка су изазивале пажњу у дипломатији. Изасланик Румуније у Бечу шаље поверљив извештај бр. 1301 од (14) 27. октобра 1904. године¹⁰ који носи назив „Симптоми зближавања Србије и Угарске“. Подвлачи да ову политику форсира Радикална странка која има за циљ да створи велику Србију у савезу с независном Угарском припајањем Босне. Од стране Пеште, ове тенденције се показују у толерантности према Србима у Угарској. У мају је делегација трговаца из Будмпеште посетила Београд, а у октобру је поново обављена размена делегација. На ове нове тенденције у међународној политици, у историографији се надовезује и покушај дела чешке опозиције да се зближи с Мађарском коалицијом у борби против Беча, што се манифестовало контактима Клофаца и Сobotке с Мађарском независном странком 1905. године.¹¹ У Словачкој су на ове мађарофилске појаве гледали с негодовањем, и то углавном представници Мартина, на пример на манифестацију мађарско-српског пријатељства у Новом Саду у фебруару 1906. Додуше, позиција Хоцине групе у Словачкој народној странци била је у том периоду још увек блиска српској Радикалној странци.¹²

⁹ ДА Дубровњак, Оставштина П. Чингрије, F e 6, Супило 14. XII 1905, „Да знесам на вриеме скочио у Београд и трчо од Пашића до Живковића и Љубе Стојановића наше српске странке у Бановини још би се клале... Али из Србије им је импонирано измирење...“; Н. Uebesberger, *нав. дело*, 6 н., наводи да је С. Симић, изасланик Србије у Бечу, у марту поднео краљу Петру нацрт помоћи Србије коалицији у Хрватској и Угарској.

¹⁰ АМАЕ, фонд 21, volumul 116, Viena Rapoarte politice, 247—248; А. Раденић, *Документи из бечких архива II*, 1904, 368 Београд 3. VII 1904; о посети српских трговаца у Будмпешти, Београд 25. X 1904; о посети мађарских трговаца и индустријалаца у Београду, 560.

¹¹ Státní ústřední archiv (SUA) Praha, PM 8, 1, 88, 75, 7, 1905: № 9183, 8821; J. Dolmányos, *L'idée d'une alliance Hongro-Polono Tchèque entre les Habsburgs en 1905*, Annales Uniuersitatis scientiarum Budapestinensis, Secito historica 6, 1965, 147.

¹² М. Крајковић, *Ноћа... К манифестацијам пријатељства*, вид. и OL ME 1906, 4543, 3218, о посетама мађарских изасланика, новинара и студената Београду, и обратно.

Независна политика Србије према Аустрији довела је најзад почетком 1906. до отвореног непријатељства и избијања царинског рата који је трајао до 1. IX 1908 (односно 1911) и који је оставио латентне трагове. Некад од Беча потпуно зависна, Србија је пред први светски рат успела да смањи извоз из Аустро-Угарске од 60% на 24%, а извоз у Аустро-Угарску од 90% на 31%.¹³ Подробан коментар у духу концепције руске дипломатије о овом заоштравању у међународној политици донеле су и *Народне новине* од 30. I 1906. у уводнику „Балканско питање“. У њему потпомажу став Србије и уочавају главну империјалистичку претњу, указујући на експанзију пангерманске политике на Балкану.

Ове нове тенденције у односима у међународној политици балканског развоја и у дефанзиви Беча, битно су утицале и на ослободилачке покрете Југословена у Монархији. Тако Д. Борђевић, који се бавио овим питањима, наглашава да је Београд умео да ефикасно искористи трвења између владајућих мађарских странака и Беча. Пашић се није одрекао подршке Пеште ни после ступања коалиције на власт, јер је помоћ коалиције сматрао за ефикасан притисак на Беч.¹⁴

При том је већ 1906. било очигледно да Мађарска коалиција капитулира пред Круном. Великопоседничко-аристократска алијанса с буржоазијом издала је националну борбу мађарског народа због својих класних и властодржачких интереса. Политичка концепција Београда препоручивала је српским политичарима у Монархији тактичку промену политичке стратегије тако што је и даље подржавала мађарофилски курс српских радикала у Војводини, али је улагала и немала финансијска средства за јачање српске присутности у парламентској националној странци Румуна, Словака и Срба, те потпомагала избор М. Полига у Парламент. На тај начин је у блоку демократске опозиције Угарске расплињавала аустријски утицај и политички јачала народносна коалицију уопште — тј. и изван Парламента. Нова активност алијансе поробљених народа Угарске добијала је све више и међународни политички значај и обележје. Најзад је и аустријска спољна политика постајала свесна тога да концепциона политика Пашићевог кабинета иде даље од мађарофилских иступа. У строго поверљивом извештају министра иностраних послова упозорава се пештанска влада да је Београд при-

¹³ Н. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz Joseph-Zeit*, 163, *Slovenské noviny* (SN) Budapešt', 108, 14. V 1907; *Pašić o pomere medzi Rakúsko-Uhorskom a Srbskom*, *Finanční listy*, Praha, 1906, br. 4, *Celní Konflikt sa Srbskem*, br. 22, *Celní válka se Srbskem*, *Stanovisko socialistov*; *Народни глас* 14, 1906, *Carinski rat između Srbije i Austro-Ugarske*. Даље: АМАЕ, f. 21, vol 28, Vien 22. X 1906 — 5. XI 1906; OL ME 3643, 1906; В. Боровић, *нав. дело*, 71, у поглављу „Царински рат“.

¹⁴ Д. Борђевић, *Покушаји српско-угарске сарадње и заједничке акције 1906. године*, *Историја XX века II*, 372.

ликом мађарских избора из 1906. свесно настојао да Срби добију ауторитативну заступљеност у Пештанском сабору. Избором М. Полита, национална политика у Угарском парламенту требало је да добије политички искусног вођу. Министров материјал упозорава да „српска влада настоји да тежиште своје акције стави на табор румунске и словачке националне странке“. Према дипломатским изворима, словачки национални покрет је добијао годишње 12. 000 динара из тајног диспозиционог фонда владе у Београду.¹⁵

Парламентарни избори у мају 1906. у Угарској били су наговештај националног терора: наоружани представници власти убили су 32 особе приликом избора. Последица тога били су и прогони и хапшења народних представника. Уједињење народне странке Румуна, Словака и Срба имале су укупно 77 кандидата;¹⁶ од 26 политичара разних народности који су заузели место у Пештанском парламенту, 4 су били Срби, 7 Словаци, а 15 Румуни. Већ овај број, уз подршку 40 југословенских делегата из аутономне Хрватске, представљао је значајан фактор у гласачкој машинерији. Напокон, документи из владиних архива наводе и податке о знатним субвенцијама из Београда овој политичкој борби; говори се о 50.000 динара за угарске Србе и слично.¹⁷

Резолуционистички крус Југословена у новој активности изазвао је углавном наступање политике *Darng nach Osten* на Балкану. Објективна економска основа тзв. нове политике огледала се у тежњи југословенског капитала да се бори против експанзије туђег капитала. Сүпило је 24. IX 1906. поверљиво обавестио П. Чингрију о притиску из Беча у намери да се угуше мађарофилски резолуционистички курс и Југословенска коалиција и да се створи нова пробечка концентрација странака, пошто је главни циљ аустријске политике да се учврсти на Балкану преко Хрватске, како закључује Сүпило.¹⁸

¹⁵ OL ME 3215, 1907, Vieden 24. III 1907. Према информацији коју је „изасланик“ Словака у Београду, писац Јозеф Подхрадски (кога је београдска влада одликовала Орденом св. Саве) послао у Војводину, представници словачког народног вођства су у Београду и преговарали; у писму је поверљиво саопштио да је у Београду била „делегација у саставу Halaš, Ktno, Mičátek, Turzo... као дипломати“; Архив Нови Сад, ОСЈ. Мичатек.

¹⁶ ST 19, 1906, Dolnozemský Slovák (DS) 15. V 1906, Slováci po vol'bách.

¹⁷ OL ME 3215, 1907. Познати српски историчар и стручњак за ову проблематику В. Горовић, *нав. дело*, у полемици с хабсбуршкофилском литературом допушта финансијску помоћ штампе и публицистике, дакле пропаганде (стр. 186), указујући на то да је тако радила и Аустро-Угарска у Србији и да тако раде и друге владе у свету; на другом месту (стр. 145) наглашава да „бојазан“ владе Аустро-Угарске од југословенског покрета „није без икаква основа“.

¹⁸ ДА Дубровник, Оставштина П. Чингрије, F e 51, Ф. Сүпило 24. IX 1906.

Нови курс југословенске буржоаске политике у Монархији истакао је југословенско питање међу актуелне међународне проблеме, а посебно с обзиром на то што је политику коалиције надовезао на спољну политику кабинета старих радикала у Београду која је формирала варијанте ослободилачке концепције, истина с великосрпском варијантом. Напредну ослободилачку концепцију и у Србији је стварао раднички и радикални покрет омладине у тајним организацијама. Пример за то је и илегална брошура *Омладина у садашњости*, издана 1907. У Београду, која је усмерена антимонархистички, с карактеристичним геслом „Vivat Respublica Serbica“. У тајним владиним архивама у Пешти и Београду сачувани су историјски извори који коментаришу ове спољнополитичке везе. При том треба имати у виду њихову релативну информативну улогу, и сачувати критичност. Неке од њих, искоришћене у тзв. велеиздајничком процесу, одговорни југословенски фактори су оценили као формалне фалсификате београдског изасланика Форгаха, што буржоаска наука делом и до данас негира. Уз то ова историографифја још и сада сматра да су у већини случајева наведени извори по садржини истинити и да су то њихова правничка подметања. Такође и југословенска историчарка М. Грос наводи да су поједини представници резолуциониста, на пример Ф. Поточњак, примали субвенције из београдског диспозиционог фонда. Последња југословенска синтеза потврђује да се и после разилажења с Маџарима и иступања Супила из коалиције, њено руководство на челу са српским самосталцем Св. Прибићевићем „често поводи за тренутним спољнополитичким потезима Србије, што наноси штету ослободилачкој борби у Хрватској.“¹⁹

Напокон, београдска влада је најинтензивније спроводила сарадњу с Маџарском коалицијом преко српских радикала из Војводине, мада су они формално чак до 1909. били у оквиру опозиционог Националног клуба. Председник радикалске владе М. Пашић подржавао је такву концепцију српске спољне политике с обзиром на кризу дуализма. Концепције Београда рачунале су у то време да ће аустројско-маџарска неслагања довести до повезивања интереса Србије и Маџара (Угарске) у односу на хегемонистички Беч. Српска влада је тако желела да постигне аутономију Босне и да тиме онемогући анексију. Истина, 1908.

¹⁹ М. Gross, *Владавина хрватско-српске коалиције 1906—1907*, Београд 1960, 66, 167, 207; Ј. Божић, С. Бирковић, М. Екмечић, В. Дедијер, *Историја Југославије*, Београд 1972, 359; Н. Uebesberger, *нав. дело*, 50, наглашава „потпуну неодрживост оптужбе, да су фалсификати били исфабриковани у аустро-угарском посланству“; др Е. Гаврила, сазивач националног конгреса војвођанских представника српских радикала у Пешти 1895, примао је два месеца хонорар по 1.000 динара (ДАСИП Београд, Генерални конзулат Будимпешта 1903, 4. V и 2. VI 1903) у оквиру свог ангажовања у Бечу по босанској ствари, а у вези са издавањем *Босанско-Херцеговачкој зборника*; Д. Борђевић, *нав. чланак*, 372, OL ME 3016, 1909, путовање Е. Гавриле у Србију.

је морало доћи до преусмерења ове концепције у Београду: наиме, мађарска коалициона влада је подржала политику анексије, па су се прогнозе Пашићевог кабинета показале као погрешне.²⁰

При оваквом објективном каузалитету развитка унутрашњоополитичких и међународних историјских процеса и детерминација националног питања у Монархији, прелазак Југословенске коалиције из аутономне Хрватске у опозицију у Парламенту у Пешти на страну Националног клуба изазвао је у политици Београда компликације и знатну међународну политичку активност. Већ у непосредном одјеку познате југословенске опструкције у Пештанском парламенту (5. јуна — 3. јула 1907.), аустријски амбасадор у Србији саопштава у тајном извештају од 16. јула: „Мађарско-хрватски конфликт довео је српску владу у непријатну ситуацију, али је у српској јавности до сада имао релативно слаб одјек. Мађарско-српско пријатељство из претходне године било је ту, природно, сматрано само за вештачку творевину и никад није сматрано за искрено већ само као тактички маневар... Без сумње треба приписати утицају овдашњег Пресбирова што су о догађајима у Мађарском сабору и о хрватској опструкцији, као и о савременом покрету у Хрватској, биле објављене само штуре вести и углавном кратки коментари.“²¹ Већ 11. IX 1907, министар иностраних послова Ј. Ерентал шаље мађарском премијеру извештај агента из Сарајева о притиску Београда на Хрватско-српску коалицију да се измири с мађарском владом и подноси резиме наводног разговора између Супила и генерала Атанацковића из Србије: „Супило се изјаснио као одушевљени присталица југословенске идеје и спреман је да ради на њеном остварењу. Међутим, Атанацковић хоће да у интересу ове ствари утиче на одговарајући начин и на српске радикале у Новом Саду, који из локалних разлога кокетирају с Мађарима.“ Велики међународни значај брзог следа догађаја у активизацији југословенског питања и у унутрашњоополитичкој кризи и аутономној Хрватској испољило се и у документима политичких средишта у средњоевропској политици, који истовремено потврђују нагло нарастање интернационализације националних сукоба у Угарској. Једну од најтачнијих карактеристика српске политике у Монархији и конкретне прагматичке концепције српских радикала у Војводини даје и тајна информација из Београда послата у Беч 12. X 1907.

²⁰ Према „строго поверљивом“ извештају из Беча упућеном премијеру у Пешти 1906, Пашић је из диспозиционог фонда издао 1,5 милион динара у политичке сврхе; OL ME XXVI—325, 1884—1907; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1973, тврди да је уједињење Југословена представљало стални циљ политике Србије.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus- Hof und Staatsarchiv (HHSTA) Fond Ministerium des Auseren (MA) Politisches Archiv (PA) XIX, Serbin — 72, Liasse VII, Folio 31—33; В. Ђоровић, *нав дело*, 190, потврђује да разлижење коалиције из Хрватске с Пештом није било по вољи Београду.

године²² у којој се подвлачи да су Ј. Томић, његова *Застава* и његова Радикалска странка сасвим повезани са старорадикалима у Србији и финансијски веома зависни од Београда. *Застава* пише потпуно у духу Пашићевих интенција. Кажу да добија 24.000 динара годишње из диспозиционог фонда, док *Србобран* у Загребу и новосадски *Браник* добијају наводно 28.000 динара. Најзад, тај важан али и проблематичан елаборат доказује да се, према Пашићевим интенцијама, „ради свакако о споразуму с њим [Пашићем — М. К.], да су се српски радикали приближили влади у Будимпешти и независној страници и да не желе да се повежу ни са угарском народносном странком [са Словацима и Румунима — М. К.], нити с хрватском коалицијом.“²³

Тајна аустријска полиција набављала је многа документа која су компромитовала Хрватско-српску коалицију, а требало је да потврде дипломатску оправданост анексије и евентуалног рата са Србијом. Убрзање експанзије на Балкан подстрекавала је и младотурска буржоаска револуција 1908. На дан царевог рођендана 18. августа ухапшена су десет тројнца српских политичара окривљених „због покушаја насилног свргавања Аустро-Угарске Монархије“. Велеиздајнички процес је вођен у Загребу, а трајао је од 3. III 1909. до 5. X 1909. Словачка штампа је осудила велеиздајничку кампању, а *Словачки недељник* је због одбацивања оптужбе на Загребачком процесу навукао на себе политички процес.²⁴

При опису питања међународне повезаности национално-ослободилачких покрета настојимо да и словачко питање тумачимо у наведеном контексту као органски део ове значајне

²² OL ME 4494 XXXVI, 93, 1907.

²³ NHSTA MA, PA, Serbien XIX—75, Liasse X—1—4, Folio 46—53. У следећем од сличних докумената аустријске дипломатије, 4. VI 1907. је истакнуто да је министар Протић давао знатне суме новца дру Политу за пропаганду у Војводини, као и за акције које су водиле коалициони посланици из Бановине у Угарском сабору, „зато нека се посланици коалиције у овој ствари обраћају њему, пошто је Србији потребан коректан однос према угарској влади“. Према инкриминисаном извору, на саветовањима у Ријечи (са Сутилом, Прибићевићем и Медаковићем) представник владе из Београда је изјавио „да ће Србија тачно извршавати све оне обавезе које је преузела у смислу Ријечке резолуције; док садашња влада буде на положају, обећана помоћ ће се исплаћивати“; NHSTA MA PA, Serbien XI—1, Београд 4. VI 1907.

²⁴ Naše Slovensko 1909, 506; DŠ 15. III 1909; Národné noviny (NN) 99, 1908, 93, 1909; вид. и Т. Masaryk, *Der Agrarer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina*, Wien 1909; H. Uebesberger, *нав. дело*, 51, тврди да је фалсификоване протоколе друштва „Словенски југ“ подметнула српска влада и да је историчар на основу ових фалсификата написао у марту у *Neue Freie Presse* познати чланак „Аустро-Угарска и Србија; OL ME 1909, 4520, 1329, AVPR, PA 1909; Delo 582, II, Budapest 19. I и 1. II 1909, осуда процеса као политички тенденциозног уз упућивање на чланак Népszava; S. Watsan (S. Viator), *Absolutismus in Kroatien*, Wien—Leipzig 1909, 270, осуђивао је процес и навео да „само помоћу Хрватске и народности Угарске, Беч може очистити Ауријеву шталу у Угарској“.

теме средњоевропске историје на Балкану. Зато анализом и оценом непознатих извора у нашој историографији из међународне политике осветљавамо и документујемо позадину ове интернационализације народноослободилачке борбе углавном у односу на Мађарску. Стога са наведеног гледишта и наведених циљева нашег истраживања није битно истраживати узајамну повезаност и коришћење сличних дипломатских докумената у велеиздајничком процесу које је југословенска публицистика затим добијала. Наша намера је да документујемо интернационализацију борбе за ослобођење потлачених народа Монархије, а тим и националног покрета Словака. Значајан извор сазнања о закулисној страни и илегалним политичким акцијама поменуте интернационализације активности алијансе представљају и поверљиви извештаји румунског посланика А. Ваида упућени војводи војне канцеларије и престолонаследнику Фрањи Фердинанду. На основу Хоциних информација, он ту на начин вредан пажње обавештава о приликама у југословенској политици, о маневрисању српских радикала у Народном клубу од 1906, а такође и о могућностима за компромис политике СНС са кошућистима и српско-хрватским групацијама.²⁵ Ваида се интензивно трудио да утиче на Белведер и да Народни клуб и противкоалицијски расположење Србе опозиционаре (либерале) ослободи сумњичења за велеиздају. Ваида је истицао да је стари Полит најенергичнији Пашићев непријатељ, његова новосадска експозитура је, каже, Јаша Томић, а он је био посредник између Пеште и Беча. У оптуживању српских радикала, представник Народног клуба подвлачи да је и Томић ноторно познат као једини Пашићев интимус на угарском тлу, али је његово име ипак недостајало у документима, док је Полит био раскринкан као агент Београда будући да су српски радикали на страни владе, а Томић је наводно пријатељ бана Рауха.²⁶ За нашу тему је важно да је Ваида, на основу информација Хоце и Супила, и даље поверљиво саопштавао важне чињенице Белведеру, мада не искључујемо тактичку тенденцију да је влада у Пешти, односно Ф. Кошут „првобитно планирао да, истовремено са загребачким процесом, исценира велеиздајничке процесе и у Љубљани и Будимпешти с политичарима народности“. У ове правно-политичке скандале био је лично уpletен М. Хоца; јавна афе-

²⁵ NHSTA, Fond Depot Hohenberg, Nachlass Erzeherzog Franz Ferdinand (NEFF) 53, K X—11, 16 a, Folio 345—348, Klausenberg (Брашов).

²⁶ NHSTA NEFF 16a, 58a, Fol. 506—509; А. Раденић, *Српске грађанске странке према социјалистичком покрету у Војводини 1903—1914*, Зборник Матице српске за друштвене науке 9, 1954, 79, потврђује критику социјалиста на рачун радикала, наиме да нису подржали борбу опозиције приликом велеиздајничког процеса; потпору мађарске коалиције сматра за правилну (стр. 70) као помоћ опозиције, док социјалистички *Народни глас* од 1. XI 1905, уопште осуђује „савез“ радикала с кошућовцима. Супило је 2. II 1908. изјавио да су српски радикали гори него проречки хрватски франковци; ДА Дубровник, Оставштина П. Чингрије.

ра која је избила приликом Фрибунговог процеса 19—22. XII 1909. у Бечу може се интерпретирати и као Хоцино гледиште на његову подршку Хрватско-српској коалицији.

Да би се спречило даље јачање ослободилачког покрета југословенских народа, Аустро-Угарска је почетком октобра 1908. једнострано и упркос одлукама Берлинског конгреса прогласила анексију Босне и Херцеговине. Анексиоња криза је изазвала и озбиљну европску кризу. После оштре реакције Србије уследила је мобилизација у обе монархије и неочекиван отпор младотурака. Анексија и догађаји који су уследили за њом наговестили су сабласт светског рата. Пројекти о балканској конфедерацији, који су у то време били актуелни у штампи и дипломатији, тумачени су као противаустројски. Наводи се да је Ерентал анексијом начинио од Срба Југословене. У марту 1909, кад се Русија званично сагласила са анексијом, то се нотама великих сила препоручивало и Србији, која није имала другог излаза.²⁷

Експанзија аустроугарског империјализма на Балкану видно се испољила у економској области већ у припреми анексије, у пројектима о изградњи железница које су требало да упропасте и да територијално поделе Србију између Бугарске и Аустрије. Узнемиреност је посебно изазвао пројекат железнице кроз Новопазарски садцак до Солуна у интересу успешнијег продирања аустројског и немачког капитала у Турску и на Средњи исток.

Заоштравање политичких и социјалних борби Југословена превазилазило је до извесне мере опозициону активност народносне коалиције у Угарској, која је од анексионе кризе прешла у такозвану „етапу вегетирања активности“. Сама анексиона криза је утицала озбиљно на неуспех демократских снага Угарске у борби за опште право гласа као основни политички захтев, и пре свега дефинисала став двора: сагласност Пеште са анексијом компензира одступањем од општег изборног права. Политичка борба демократских снага и опозиције потпуно се исцрпила у отпору против тзв. предлога плуралног изборног права коалиционе владе који је започео дневник СДСУ *Népszava* још у јануару 1908. године.²⁸ Изузетан међународни одјек у унутрашњеполитичком развоју имао је изборни успех Југословенске коалиције у аутономној Хрватској. Утицај тих догађаја на политику Србије недвосмислено потврђује дипломатски изве-

²⁷ Исп. ST 8, 1908, *Balkánska železnica a čo všetko s ňou súvisí*; J. A. Писарев, *Освободительное движение, нав. чланак*, 111; у вези са анексијом вид. AVPR PA 1908—1909, Delo 582, I; о гледишту владе у Пешти, шифровани телеграм од 30. IX — 13. X 1908 и поверљиво обавештење од 1—14. X 1908.

²⁸ L. Maior, *Characterul antimonarhic al miscarii pentru vot universal din anul 1908*, Anuarul XIX, Cluj 1976, 367.

штај из Београда од 1. III 1908. године:²⁹ „Изборна победа хрватско-српске коалиције у Београду је поздрављена с одушевљењем. Новине сложено славе калицију, а гласно одушевљење влада и у официрским и чиновничким круговима. Пораз странке радикалних Срба био је неким њеним присталицама и влади, која је с њом била повезана, непријатан, али уопште узев, радикали под вођством Ј. Томића и Красојевића изгубили су, због њиховог приклањања мађарској влади и бану, сваку популарност. Разлог славља у Београду је очигледан; наиме, то је она тачка програма коалиције у којој су Босна и Херцеговина означене као српски крајеви. Због тога су из овдашњег диспозиционог фонда слали вођама коалиције богата новчана средства.“

Као последица догађаја у вези са анексионом кризом и великоиздајничким процесом распала се и Југословенска коалиција у аутономној Хрватској. Испољава се притисак који чине Троједина краљевина и Румунија за сепаратни компромис између Румуна из Трансилваније и владе.³⁰ Наставља се распадање националне коалиције у Угарској, које се формално испољава 1909, иступањем српских радикала из клуба. За време анексионе кризе изразито се испојио реакционаран утицај на вођство народноне коалиције, иако је Народносни клуб гласао у Парламенту за анексију, а *Словачки недељник* полазио са становишта против Србије.³¹ Додуше, може се поставити и питање о тактичности ових ставова. Народносни клуб је од 1910. био претежно репрезентативни форум Румуна и формална институција.

Југословенско питање је ушло у нову фазу крајем 1911. Нерешено југословенско питање добија акутно обележје кад после пораза албанског устанка (28. IV 1910.) против Турске, у септембру 1911. због италијанско-турског рата, на дневни ред европске политике с коначном важношћу доспева тзв. Источно питање и војно решење ослобађања Балкана од владавине османске империје. Југословенска јавност у Хабсбуршкој Монархији је схватила да је криза у аутономној Хрватској део источне кризе. Тренд развитка према апсолутизму и комесаријату у Бановини уверио је југословенске политичаре да Хрватска постаје жариште балканске кризе. Повезаност словачког питања са овом облашћу радикализације друштвених покрета, у

²⁹ OL ME, 1057 XXXIV, 1908; J. Хорват, *Хрватско питање у жаришту европске политике*, Обзор спомен-књига, Загреб 1936, 43.

³⁰ NHSTA NEFF 16 a, Folio 390—393; А. Вајда предлаже меморандум Народносног клуба од 15 тачака за пакт с Векерлеовим кабинетом; R. A. Kann, *Erzherzog Franz Ferdinand*, Wien 1976, 180, наводи да су на основу пројекта О. Czernina из фебруара 1909, у Белведеру размишљали о образовању „националног кабинета“ у Угарској у интересу великоаустријске централизације.

³¹ ST 2, 8. I 1909, *Srbsko che vojnu?* (Да ли Србија жели рат?); насупрот томе, NN 36, 25. III 1909, *Kto je na vine?* (Ко је крив?); у духу руске политике тражили су повлачење Ерентала.

марксистичким синтезама се представља уз указивање на то да се унутрашњополитички развитац у Угарској 1912. сматра за револуционарни.

Пошто је почетком 1912. био склопљен Савез балканских народних монархија, у октобру је започео ослободилачки први балкански рат, што је значило почетак решавања отвореног југословенског питања. То се такође одразило и у делимичној мобилизацији у Хабсбуршкој Монархији, у концентрисању трупа на граници са Србијом, у Галицији према Русији, као и у даљим мерама бечке камариле. Разбуктала се угарска криза у масовним народним покретима за опште право гласа, а врхунац свега био је генерални штрајк, такозвани „крвави четвртак“. Под утицајем Хоце и вођства националне коалиције, и вођство Словачке народне странке је помагало масовни друштвени покрет у борби за опште право гласа. У кризној унутрашњој и спољној политичкој ситуацији, представници националне коалиције А. Ваида, М. Хоца и Т. Михали развили су знатну активност у такозваној кабинетској политици. Ваида је у време балканског рата, у новембру 1912, био на саветовању у Букурешту, где су га примили краљ Карол и министар иностраних послова Мајореску. У априлу, после оставке Куенове владе, Ваида и Хоца су били на разговорима у Бечу, где су 22. априла у Белведеру били примљени у аудијенцију код престолонаследника. Хоца је тражио да Лукачева влада заведе изборно право са снижењем изборног цензуса од три јутра. Утицај балканских ратова испољио се у реорганизационој активности Словачке народне странке, што је наишло на позитиван одјек, а испољило се и у тајним контактима.³² Ново интензивирање идеје о чехословачкој узајамности испољило се на редовним саветовањима лукачеваца.

Одстрањење комесаријата у Бановини представљало је уступац реакције који је проистакао из страха од даље радикализације покрета. Србија је изишла из рата као најјача држава на Балкану: удвостручила је своју територију, а радикална омладина јој је одредила улогу Пијемонта у националном ослобођењу.³³ У строго поверљивом извештају румунске дипломатије из Рима упућеног краљу (23. X / 5. XI 1912)³⁴ наглашено је да је из балканског рата изишао нови болесник: Аустро-Угарска. У Бечу страхују од остваривања пројекта о балканској конфедерацији; ту постоје два правца како поступати према Србији; владар и Бертолд препоручују мирније решење, али Генера-

³² AVPR Pa 1912, Delo 585, Budapest 26. VIII—8. IX -913, Relácia o Slovákoch a komentár nového programu SNS (Извештај о Словацима и коментар новог програма СНС, тј. Словачке народне странке).

³³ J. Šidak, M. Gross, Lj. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914*, Загреб 1968, 285; J. A. Писарев, *Освободителноје движење југославских народова Аустро-Венгији 1905—1914*, Москва 1962, 262.

³⁴ Arhiva istorica centrala Bucuresti, Casa regala, Dosar 26, 1912.

литет на челу с Конрадом Хецендорфом у (Conrad Hetzendorf) заступа војно решење. Наиме, нарушавање концепције *status quo* на Балкану и „немир Југословена“ воде „ка комплетној трансформацији карактера Аустро-Угарске Монархије“. Због тога је анексија била Еренталова грешка. Затим, конзул Деруси (Derussi) у строго поверљивом извештају из Будимпеште упознаје Букурешт са информацијама „мога пријатеља Хоце“³⁵, који се населио у Бечу да би био непосредно у средишту догађаја. Наводи да је Хоца у владајућим круговима развијао активност за прихватање помирљивих предлога Србије и да је у вези са Симићем, српским изаслаником у Бечу.

Под притиском логике развоја догађаја у међународном контексту, премијер Ш. Тиса (Tisza) је интензивирао политику корумпирања буржоаских представника најјачих центрифугалних националних покрета, такозваном политиком пактова. Међутим, није му успело да оствари пакт с Румунима упркос интензивним преговорима у последњој деценији Монархије. Гледајући у глобалу, Тисине тенденције за пактирање с Румунима биле су усмерене против југословенског ослободилачког покрета који је представљао најакутнији проблем, али на крају не и на пацификацију националног питања у Угарској, то јест индиректно елиминисање и изолацију словачког покрета за ослобођење. Румуни су у разговорима с Тисом од 1911. до 1914. у меморандумима повећавали своје захтеве. Према обрасцу румунских захтева, М. Хоца и др И. Зох (Zoch) су 1911. у *Словачком недељнику* публиковали „Попис словачких захтева“ у коме се аналогно тражи 50 мандата, школе и слично.

Једино се пактирање премијера олигархијске владе Угарске с буржоаском коалицијом Југословена у аутономној Хрватској, односно у Војводини са српском радикалном странком, успешно завршило преговорима крајем 1912. Југословеска коалиција на челу са Прибићевићем приступила је пакту под утицајем спољнополитичке концепције Београда. У конкретној ситуацији, Србији исцрпљеној после победничког балканског рата био је потребан неопходан предах да би војно ојачала пред очекивани светски рат. Зато је за Србију било животни важно да коалиција дође на власт у Бановини како би помогла неутрализацију антисрпске пропаганде у Монархији и како би онемогућавала провокативну политику против југословенског ослободилачког покрета. Румунски дипломати³⁶ су у поверљивим материјалима истицали да помирење мађарске владе са коалицијом аутономне Хрватске представља једну од последица последњих догађаја на Балкану; повећање Србије и престиж њених ратних победа имали су одјека код њене сабраће у Монархији. Дакле,

³⁵ АМАЕ, F. 21, Budapest 3—16, I 1913, 188, Venkov 27, 1928.

³⁶ АМАЕ, F. 21, vol. 30, Budapest 19. XI—2. XII 1913.

овај пакт води ка путу остварења југословенског идеала — стварању велике југословенске државе помоћу тријализма.

Заиста су ретко када међународни политички догађаји тако утицали на јавно мњење у Угарској, аутономној Хрватској и Словачкој као за време балканских ратова у предвечерје светског рата. Под утицајем ових спољних фактора, у Далмацији је 1912. уведен српско-хрватски као службени језик (што је буржоаска историографија глорификовала). У новембру 1913, Хрватско-српска коалиција је коначно склопила пакт са Тисом који је 6. XII 1913. формално укинуо асимилационе одредбе о језику. Дана 27. XI 1913. дошао је на власт нови бан, барон Skerlec, који је расписао изборе; као именована владина странка, коалиција је добила апсолутну већину и при том се обавезала да ће водити тоталну, тзв. неомађаронску политику.

Током ослободилачког I балканског рата, симпатије Словака биле су на страни Србије, тј. за помоћ Балканском савезу, а само су органи мађаронске центрије били на страни Турске. За време II балканског рата дошло је до поларизације у буржоаској политици словенских народа, коју су јасно демаскирале и *Радничке новине*. Једино је *Словачки недељник* изазивао изненађење у буржоаској штампи својом безрезервном подршком белведерској политици, а тиме и пробугарским гледиштем и односом према Србији. Преузимањем члана из загребачког *Обзора* од 29. VII 1913, а преко В. Хурбана (из Старе Пазове), *Народне новине* су се такође придружиле полемици грађанске штампе.

Југословенску ослободилачку борбу пред светски рат битно карактерише и нов талас омладинског покрета. Пред изборе у децембру 1913, Сүпило је организовао скупове радикалне јединствене омладине у Бечу и Грацу на којима су прихватили народноослободилачки програм, тзв. програм рада за будућност. Почињу да излазе нови радикални омладински часописи: *Уједињење* у Сплиту од маја 1913, *Југославија* у Прагу 1914, док В. Стојић у Новом Саду у духу унитаристичке идеје издаје часопис *Нови Србин*, а млади Словенци издају *Препород*. Дан уочи Сарајевског атентата (28. VI 1914), бечки савез омладине „Зора“ организовао је конгрес уједињења радикалне омладине.

Однос радничких партија

Главну антагонистичку противречност у развоју савременог друштва почетком XX века представљала је борба пролетаријата против капитала. Из наведене марксистичке историје епохе империјализма произлази да између националноослободилачког и пролетерског покрета није постојала антагонистичка про-

тивречност (национално ослобођење и довршење демократске револуције били су у интересу свих друштвених класа и група), него је реч о неантагонистичкој противречности. У борби потлачених народа против полуфеудалних структура власти многонационалних угњетачких монархија у средњој и источној Европи и на Балкану, националноослободилачки и пролетерски покрети су природни савезници. То произлази из Лењиновог схватања револуције, дијалектике односа између буржоаско-демократске и социјалистичке револуције. Лењин је формулисао поменуте карактеристике националноослободилачких покрета као савезника пролетерских покрета у епохи империјализма и истицао улогу овог савезника на путу преласка од демократске ка социјалистичкој револуцији, нарочито с обзиром на сељачке масе, на бази чега народна интелигенција и национално свесни слојеви средње и ситне буржоазије организују покрет.

И у нашој историји, а у условима националноослободилачке борбе у територијалном оквиру Угарске, од времена револуционарног утицаја прве руске буржоаско-демократске револуције долазило је постепено до тактичке сарадње национално ослободилачких покрета са социјалном демократијом у борби за демократизацију земље, нарочито за добијање општег права гласа. Додуше, тактичка сарадња између буржоаских националних покрета у државном оквиру или у појединим националним заједницама у Угарској протицала је различито и несистематски. Док је у румунској и словачкој борби за ослобођење долазило до заједничких народних скупштина још за време кризе из 1905, дотле су српски социјалисти са левих позиција одбијали било какву сарадњу, заправо реализовали су је тек после 1910. године³⁷ приликом образовања демократског опозиционог блока — Лиге за опште изборно право. Слично томе, иако су органи УВСДСУ поздравили програм националног конгреса из 1895. схватајући га као демократски (*Volksstimme*), такође се и на страницама *Népszava* срећемо с несхватањем борбе потлачених народа, премда су леви представници странке, на пример *Tarcsay*, указивали на демократско обележје те борбе. При том је хрватска социјална демократија у уводницима свога гласила најпозитивније поздравила национални конгрес и његов програм.³⁸

Од почетка XX века, на страницама народноослободилачке штампе потлачених народа се све чешће срећемо с гледиштима која препоручују сарадњу са социјалном демократијом у борби за демократизацију земље, и то углавном у напредним групама

³⁷ А. Раденић, *нав. чланак*, 62, 95; упор. SN 24. IX 1907, уводник *Priateľ'stvo národnostných so socialistami*, ST 24, 19. VI 1907, *Socialisti a národnosti*.

³⁸ М. Крајчовић, *Slovenská politika v strednej Európe*, 151; вид. шире код В. И. Фрејздон, *Социал-демократия и классовая борьба в хорезмтской деревне в конце XIX — начале XX в.*, Ежегодник по аграрном вопросе Восточной Европы, Москва 1961, 340.

младе генерације либерално-демократских правца, док су се конзервативни центри националних покрета и крајем XX века још увек ограђивали од тзв. оптуживања владине буржоаске штампе за сарадњу народности са социјалистима. У ствари, мали успеси у тежњама за стварање демократско-опозиционог фронта, у борби за добијања општег права гласа у Мађарској, ишли су на рачун буржоаских представника националноослободилачких покрета који упркос лавирањима нису били спремни да програмски приступе таквој коалицији која би систематизовала заједничку борбу за демократизацију. То је било због тога што су грађански органи истицали само националну компоненту ослободилачке борбе, а потискивали социјалну. Управо као одјек прве руске револуције, у време снажне активизације друштвених покрета, Председништво Словачке народне странке у Мартину у јануару 1905. шаље представницима борбе за национално ослобођење, у средини социјалне емиграције у САД, изван програмски меморандум у коме се једнозначно изражава (вероватно на сличне позиве са те стране): „Материјална беда народа у Словачкој је само другоразредно питање!“ У концепционом историјском погледу одозго, проблематику односа радничких партија према народноослободилачким покретима је најреалније изразио коментар у српском органу СДСУ *Народни глас* (Népszava) који је излазио у Новом Саду у редакцији Милана Глумца. У броју 10 од 15. XI 1905. штампан је уводник „Одјек руске револуције у Аустро-Угарској“. Објављено је писмо вођства Хрватске социјално-демократске странке из Загреба у коме аутор наводи: „Логички закључак на основу ове ситуације би био да се народности и социјална демократија узajамно помажу, јер су они природни савезници. Они имају заједничког непријатеља, а то је клерикално-аристократски бирократски „џифтински“ шовинизам. Али, насупрот гоме, шта видимо? Ове националне странке у Угарској чувају се од социјалне демократије као од живе ватре [Напомена редакције Н. Гл.: либералније румунске и словачке грађанске странке се већ ослањају на помоћ социјалне демократије, о чему код нас не може бити речи (тј. у Војводини — М. К.)]. У томе их спречава класни буржоаски интерес... А уколико то није политички анафабетизам или лицемерство, онда ови појмови уопште не постоје.“ Исто тако, питање савезника пролетерског покрета било је у даљем развоју стално актуелно, а класно га је прецизније формулисала нпр. 1911. Слобода, српски социјалдемократски орган из Будимпеште, у броју 35 од 25. децембра: „Наша борба за опште право гласа веома је ојачала захваљујући нашој заједничкој борби са демократским буржоаским партијама. Али оно што буржоазија жели помоћу општег права гласа да уздигне (нап. ред.), то ми помоћу тога права желимо да поништимо (нап. ред.)... Насупрот овим различитим циљевима, наша се

партија одлучила за заједничку борбу за опште право гласа и демократизацију парламента, а против феудалне олигархије!“

У југословенском покрету се поред буржоаских схватања идеологеје ослободилачке борбе (великосрпска, великохрватска, радикално унитаристичка, федералистичка) формулише класно подељено схватање у радничком покрету Србије, Бугарске, а делом и у радничком покрету Југословена у Двојној монархији. Прве формулације политике радничке класе која је имала за циљ ослобођење народа Балкана испољиле су се још у доба Илинденског устанка у Македонији, на радничком митингу у Београду 24. VIII 1903. Београдске *Радничке новине* су 26. августа публиковале резолуцију као револуционарни пут ослобођења кроз народни рат, „јер су Србија и Бугарска немоћне да званичним ратом помогну ослободилачку борбу и неискрене су у својим намерама“. Пролетаријат је сматрао за једино правилно решење „конфедерацију балканских држава“ (*Радничке новине*, 22. VIII 1903). Познато је да је Лењин подржавао идеју балканских социјалиста о демократској конфедерацији балканских народа и развијао је у својим чланцима.³⁹

Унутрашњу политичку сцену тога доба у Угарској карактерише масовно јачање пролетерског покрета и јачање социјално-демократске партије, што се историјски изразило у порасту масовних штрајкова који су достигли врхунац за време прве руске револуције. Период 1905—1907. је време револуционарних таласања у европској историји, уз све дубљу међународну кризу и социјално-ослободилачке борбе у целој Европи. Навали револуционарног таласа који се ширио из Русије било је изложено и само постојање дуализма. Настаје дотад најдубља унутрашњополитичка криза у Монархији. Кроз борбу за демократизацију, у време утицаја руске револуције,⁴⁰ и кроз борбу за добијање општег права гласа образује се привремени незваничан блок либерално-демократских народноослободилачких покрета и буржоаских опозиција са социјалдемократским покретом, што се испољава на десетинама народних масовних скупова.

Врхунац те демократске и социјално-ослободилачке борбе био је генерални штрајк 10. X 1907. у Угарској. Пролетаријат је овде искористио главну идејну поуку из руског примера тактике и стратегије класне борбе, тј. коришћење генералног штрајка као значајног политичког оружја. Године 1905—1907. чине посебно поглавље наше историје, кад је најизразитије пред светски рат испољена узајамна повезаност националне и социјалне компоненте ослободилачке борбе. Од 1907—1908. почиње да слаби револуционарни талас у Европи. У то време се најјачи револу-

³⁹ М. Крајчић, *Lenin a Balkánske vojny*, Slovanské štúdie XI, 1971, 23.

⁴⁰ *Историа Венгрии II*, Москва 1972, 381; Т. М. Ислатов, *Политическая борба в Венгрии накануне первой мировой войны 1906—1914*, Москва 1972, 117.

ционарни покрет испољио у фебруару 1907. кроз велики устанак сељака у Румунији, као и кроз последњи размах аграрно-социјалистичког покрета у Угарској. Најзад, у овој ситуацији је и руководство коалиције народних партија, према примеру масовног социјалистичког покрета и у контакту са водећим факторима угарске социјалне демократије, у јесен 1907. повело кампању на народним зборовима за опште право гласа. Ова кампања је и поред генералног штрајка претрпела неуспех. Либералне снаге народноослободилачких покрета пружале су подршку генералном штрајку, али у тој подршци нису ишле исувише далеко и нису позивале народ на масовно учешће (СТ 11. X 1907).

Анексија Босне и Херцеговине, тај нови израз експанзионизма аустријског империјализма, изазвала је велике социјалне немире радника и побуне сељака. Јачање социјалне борбе представљало је израз отпора маса против анексије. Из овог „револуционарно-ослободилачког отпора“ народа Босне и Херцеговине рођен је илегални друштвени покрет „Млада Босна“. Затим је оптималан пут новог размаха народноослободилачког покрета (који се манифестовао за време балканских ратова) представљала сарадња демократских ослободилачких покрета и потлачених класа свих народа, народне и Југословенске коалиције из Троједине краљевине у ванпарламентарном народном покрету за демократизацију, а не тзв. политика пактова коју су спроводили представници буржоасије од 1910. Наведену напредну концепцију препоручивала је такође и илегално ширена броштура из кругова емиграције *Хрвати према Аустрији и Мађари* (Чикаго). Радничка штампа је осудила опортунизам народне буржоасије у доба анексије.

На класној платформи, концепције о народном самоодрбљивању и борби за социјалну правду су најпрогресивније формулисане на Првој конференцији балканских социјалиста на којој су учествовала 32 делегата из угарских земаља (и из Хрватске, Румуније). Конференција је одржана почетком јануара 1910. у Београду у вези са антимилитаристичким покретом II интернационале.

Радничке новине у Словачкој предлагале су да се одржи и конгрес словенских социјалдемократских партија.⁴¹ Агитатори социјалистичког покрета ширили су утицај прогресивних схва-

⁴¹ Robotnícké noviny 29, 1910; Dimitar Blagoev, *Výber z diela*, Bratislava 1981, 174. Друга балканска социјалистичка конференција, која је била припремана 1911. у Софији али није одржана, требало је да донесе и самосталну резолуцију о националном питању у средњој Европи (на иницијативу хрватског делегата на I конференцији у Београду); затим је у Београду 5. октобра одржана прелиминарна конференција уз учешће делегата из Монархије, с програмом „Идеја демократизације балканских држава и за демократску Федеративну балканску републику“, *Слобода* 30, 5. XI 1910.

тања у масама. То се могло видети и из утисака словачке интелигенције приликом посета Београду: „Разговарала сам са више Срба о политичком и економском положају Србије, а они су отворено истицали републику, јер то тражи словенска идеја на Балкану коју монархизам само кочи.“⁴² На словенском новинарском конгресу у Београду у јулу 1911. учествовало је више представника словачке интелигенције из Војводине (као и годину дана раније на новословенском конгресу на Балкану у Софији). У самосталном извештају аустријске дипломатије о конгресу из Београда 15. VII 1911, пажњу је изазвао и податак да је српска влада одликовала Орденом Св. Саве представника конзервативног крила словачке буржоаске политике, писца С. Х. Вајанског који је био присутан у Београду⁴³. Радничка штампа је осуђивала славизирање буржоазије која се налазила на челу народноослободилачких покрета и протестовала што су учесници на новословенским конгресима представљали потлачене народе у целини. Слично томе, социјалдемократске партије на Балкану су оштро осуђивале балканске ратове у контексту антимилиитаристичког покрета II интернационале. Међутим, на ослободилачко и напредно обележје I балканског рата, који је срушио турски феудализам, указао је са комплексно историјско-класног аспекта у својим ондашњим чланцима и Лењин, а то истиче и совјетска историографија. У Словачкој су поменути догађаји наишли на велики одјек, што је посебно оценила и руска дипломатија, па су формулисане прве антихабсбуршке државноправне концепције.⁴⁴ Словачки социјалдемократи су се приклањали гледишту балканских социјалиста за револуционарни пут ослобођења. Класно марксистичко схватање у одређеној ситуацији балканских ратова представљала је јавности и у Угарској радничка штампа. У том смислу је било значајно публикување серије чланака К. Маркса из 1853. године (у *Новој Трибуни*) у српском гласилу *Слобода* од 5. IV 1913. под насловом „Шта ће бити од Турске у Еуроци“, преузетог из београдске *Борбе* у којој су ови чланци излазили од 6. броја 1910. Затим у броју 15 од 12. априла следи и уводник „Примедбе на Марксов чланак...“ у коме се подвлачи да Маркс није био присталица турске „дивилзације“ на Балкану, него је био противних царског хегемонизма. Сличне циљеве следила је *Слобода* у Будимпешти преузимањем чланка К. Ренера (Renner) из *Der Kampf* под насловом „Аустрија и Југословени“, и најзад за време братоуби-

⁴² Literárny archív Matice Slovenskej, Martin, M. Maliaková Илок 24. VII 1911.

⁴³ ННСТА МА РА, Interna XXXV, Liasse XLV, № 11; у извештају од 15. VII 1911, изасланик Forgách је осуђивао нападе С. Радића и Вилдера на угарску владу (стр. 32—33) и истакао да је српска влада одликовала Орденом св. Саве једног од словачких делегата, С. Х. Вајанског; упор. ST 27, 7. VII 1911, NN 93, 1911.

⁴⁴ М. Крајчовић, Lenin a Balkánske vojny.

лачког II балканског рата, значајну улогу је имало и публиковање уводника „Ко је довео Бугарску у слепу улицу?“ Георги Димитрова у *Слободи* бр. 31 од 2. VIII 1913.

Унутрашњополитички развитак у Угарској у 1912, марксистички историчари такође сматрају за револуционаран (А. Лебл). Разбуктала се угарска криза у масовним народним покретима за добијање општег права гласа, на челу са Социјалдемократском партијом, чији је врхунац био генерални штрајк, тзв. „крвави четвртак“. За време балканског рата, између савезника је дошло до оштре поларизације у буржоаској политици словенских народа, што јасно откривају и *Радничке новине* у Словачкој. На пример у уводу под насловом „Словенска узајамност“ (27. IV 1913) посвећеном догађајима, с класних позиција се одбацује буржоаска словенска узајамност, односно њен тадашњи облик „новословенство“.

Историјски тренд подршке Србије националноослободилачким покретима и њен отпор хегемонистичким империјалистичким аспирацијама *Drang nach Osten* ишао је ка познатом следу догађаја. У Сарајеву је омладина извршила атентат на аустроугарског престолонаследника. Националноослободилачка борба ушла је у квалитативно вишу етапу и дошла до врхунца. Месец дана после атентата, Аустро-Угарска је објавила рат Србији; букнуо је најстрашнији светски пожар у дотадашњој историји. Мада је само мали део буржоаске класе поробљених народа активно учествовао у ослободилачкој борби за време рата, њени представници су од почетка рата формулисали своја државно-правна схватања ослобођења. У духу традиције ослободилачких борби на Балкану, и конзервативна српска влада била је у одбрамбеном рату принуђена да на заседању у Нишу 1915. прихвати програм војног ослобађања поробљених Југословена. Покретачку снагу ослободилачког покрета чиниле су револуционарне народне масе, често стихијски народни покрет, које је спајала социјална и национална компонента борбе за ослобођење. Лењин је обрадио комплексна питања улоге националноослободилачког покрета као савезника револуционарног пролетерског покрета. На дневни ред борбе пролетаријата стизала су питања тактике и стратегије револуционарне пролетерске партије у народнодемократској револуцији и њен прелаз у социјалистичку револуцију. Лењин је исказао свој искрен став према народноослободилачким покретима овог дела Европе и у критичној 1914, кад је пропао антимилитаристички покрет II интернационале. Он је осудио „поход Аустро-Угарске на Србију који је требало да је покори и да угуши националну револуцију Јужних Словена“.⁴⁵ Масовност и плебејско обележје националноослободилачке борбе, Лењин је објашњавао као последицу дугог претходног развитка, кад је формулисао тезе о „више-

⁴⁵ В. И. Ленин, списы 21 (IV руско издање), 209, 12.

годишњем народноослободилачком покрету који је обухватио милионе народних маса“. Представници поробљених народа Хабсбуршке Монархије у емиграцији за време рата имали су у почетку, на основу помоћи социјалној емиграцији, иницијативу испред домаћег фронта и стварали су пројекте и органе борбе за националну и државну независност: 22. X 1915. то је био познати Кливлендоки споразум чешких и словачких представника у иностранству, а у фебруару 1916. настаје Чехословачко национално веће. У пролеће 1915. образује се Југословенски народни одбор на челу са Сүпилом и Трумбићем као представништво Југословена из Двојне монархије, с федералистичким програмом ослобођења, прогресивнијим од концепције ослобођења коју је имала Пашићева влада у Србији. Камен међаш обједињавања ових схватања о ослобођењу и представника Југословена је такозвани Крфски пакт од 20. VII 1917. године⁴⁶, дакле у време ширења револуционарног покрета који започиње руском фебруарском револуцијом. Крфски пакт је представљао споразум између српске владе у емиграцији и Југословенског народног одбора и чинио државноправну основу за уједињење Југословена у независној народној држави. Његов историјски значај је у томе што су се Југословени из Монархије (дотад у емиграцији) потпуно разлили с Хабсбуршком Монархијом. У априлу 1918. одржан је у Риму конгрес потлачених народа који је представљао даљи међународни правни акт о разилажењу потлачених народа с Хабсбуршком Монархијом и који је припремао програм послератне организације. Словачка јавност је била обавештена о овим догађајима из ванредног издања студије М. Ходе у гласилу УВ СНС *Народним новинама* од 6. VIII 1918. под насловом „Југословенство и хрватска криза“. Упркос цензури, аутор је у анализи југословенских политичких структура прокријумчарио обавести о Крфском споразуму у стилизацији „инострана алтернатива, пакт српске владе и „исељеника“ [то јест ослободилачког представништва ЈНО — М. К.] излази из оквира разматрања...“ Тако су Словаци били обавештени о оптималној варијанти ослободилачких концепција, па према томе и са чешко-словачким.

У народнодемократској револуцији 1918, део припадника словачког ослободилачког покрета, војвођанси Слваци, самоиницијативно су се на народном скупу 10. XI 1918. изјаснили за српску ослободилачку концепцију и за припајање Војво-

⁴⁶ Д. Јанковић, *Југословенско питање и крфска декларација 1917. године*, Београд 1967; исти, *Србија и југословенско питање 1914—1915*, Београд 1973; такође зборник *Југословенски одбор у Лондону*, Загреб 1966, рад М. Паулове *Југословенски одбор*, Загреб 1923, *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Juhoslovany v letech 1916—1918*, Праг 1968, и др. Најновија оцена, упор. Д. Шенић, *Хрватска политика и питање југославенског уједињења 1914—1918*, *Друштвени развој у Хрватској од 16. до почетка 20. столећа*, Загреб 1981, 405.

дине Србији. *Словачки недељник* је 1. IX 1918. из пера Ј. Холбука донео аутентична сведочанства о нередима у Сарајеву и о догађајима при стварању југословенске државе. Дана 29. XI 1918. било је у Загребу проглашено уједињење Хрвата, Срба и Словенаца (како је познато, у Прагу је проглашена Чехословачка Република 28. октобра, а у Мартину независна Словачка Народна Република 30. октобра, што су у Словачкој поздравиле и *Радничке новине*. Првог децембра⁴⁷ је у Београду проглашена Краљевина СХС. На дан 3. новембра капитулирала је војска Монархије у Падови и абдицирао цар Карло, што је значило нестанак Хабсбуршке Монархије као препреке за остварење напредног начела о самоопредељењу народа и борби за социјалну правду. Под непосредним утицајем велике октобарске социјалистичке револуције могле су у том револуционарном процесу да у великој мери добу до изражаја народне масе. Историјска победа ВОСР значила је да су државноправне промене у средњој и југоисточној Европи — стварање посебних држава: 1918: Чехословачке, Југославије, Пољске, Албаније, уједињење Румуније, Италије — биле несумњив политички и социјални напредак у развоју целе Европе.

⁴⁷ Zgodovina Slovencev, Лубљана 1979, 597; Б. Кризман, *Распад Аустро-Угарске и стварање југославенске државе*, Загреб 1977.